

VÉRBETŰKKEL ÍRATOTT – 1526

TÓTH ÉVA

Összefoglaló: Mohács mellett, Sátorhely közelében található a Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság kezelésében levő Mohácsi Nemzeti Emlékhely. Az 1526. augusztus 29-i csata valószínűsíthető helyszínén 1976 óta várja a látogatókat az emlékhely, amely 2011-ben új fogadóépülettel bővült. A különleges épület tervezője Vadász György, ő tervezte az 1976-ban átadott átriumos udvart (melyben a kerengőszerű épület található), így az akkor megkezdett munka folytatásának tekinthető az új, Szent Koronát formázó többszintes fogadóépület. Az idelátogatók megismerhetik a csata előzményeit, lefolyását, a különböző nézőpontokat, és végre mindenkinek láthatóvá vált a magasból - a négyszintes, üvegfalú épületnek köszönhetően – a virágszirmot formázó sírkert. A 2012 óta Nemzeti Emlékhely rangot viselő helyszín egyedülálló látogatóhelye Magyarországnak, méltó megemlékezés a hősekről és a vérbetűkkel íratott évszámról, 1526-ról. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy hogyan alakult a tragikus helyszínen a visszaemlékezés lehetősége az elmúlt időkben, és bemutatom hogyan vált interaktívvá az emlékezés színhelye, hogyan képes megőrizni és felidézni az eseményeket.

Kulcsszavak: Mohács, csata, emlékhely, sírkert, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság

A tanulmány felépítése, a kutatás módszerei

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

A tanulmány célja a közelmúltban nemzeti emlékhellyé nyilvánított Mohácsi Történelmi Emlékhely (MTE) történetének bemutatása. A kutatásban szekunder és primer forrásokra egyaránt támaszkodtam. A fellelhető szakirodalom áttanulmányozásán túl, számos átadás korabeli újság¹ cikkeit is felkutattam több könyvtárban (Fejér György Városi Könyvtár Keszthely, Helikon Kastélymúzeum – Könyvtár Keszthely, Mohácsi Jenő Könyvtár Mohács). A primer kutatásomat megfigyeléseimre, saját tapasztalataimra, illetve az emlékhely üzemeltetőjével, Varga Györggyel készített interjúra alapoztam.

A mohácsi csatáról számos álláspont látott napvilágot. Tanulmányomban igyekszem ezeket több szemszögből vizsgálva említeni, természetesen a teljesség igénye nélkül. Kiemelném a csatában résztvevők megemlékezéseit, illetve a hosszú évtizedek óta kutatók eredményeit.

A 16. században nem beszélhetünk rendszeresen megjelenő újságokról, napilapokról, viszont időszakos kiadványok, diáriumok nagy számban jelentek meg a különböző fontos történésekről (koronázási ceremónia, politikai esemény, harc), így a mohácsi csatáról is. Főképpen a zsoldos katonák fennmaradt visszaemlékezései értékesek, hiszen ők, mint a harcászat mesterei, szakszerű leírásokat adtak az eseményekről. Ezen felül a csatát megélők, és azt túlélők leírásai szolgálhatnak hasznos információkkal. Persze azért fenntartásokkal kell kezelnünk a leírtakat, mert nyilván Szulejmán (aki egyes szám 3. személyben beszél önmagáról, és a népéről is, mintha kívülállóként nyilatkozna) leírása kicsit másképpen színezi a történetet, mint például Brodaricsé. Fontos források még a Történelmi Emlékhely megnyitásának évében megjelenő írások. Ekkor megint egy kicsit jobban az érdeklődés középpontjába került a téma, főleg hogy ekkortájt sorban tárták fel a sírhelyeket.

A csatához vezető út

¹ Ld. a hivatkozásokat a tanulmány végén.

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

„Mohács, Mohács!... tarka lepke, gondtalanság
Röpködött előttünk,
Azt üztük, pedig már a török oroszlán
Elbődült mögöttünk.”
Petőfi Sándor: *Fekete-piros dal*, 1848

A 16. század az európai reneszánsz, humanizmus és reformáció kora. Az oszmán birodalom virágzásának és hazánk nagyhatalmi, független helyzetének véget vető százada.

1519-ben három évre fegyverszünetet kötöttek Szelim és Lajos követei... 1520-ban váratlanul meghalt Szelim szultán... I. Szulejmán... az új uralkodó, követet küldetett Budára, hogy a korábbi megállapodást újítsák meg... de a király udvarában egyelőre vártak, a követet lefogták, a tárgyalást megszakították... Szulejmán a magyar udvar lépését háborús oknak tekintette... 1521 májusában indult el az oszmán sereg Isztambulból... ez volt Szulejmán első hadjárata. (Tringli, 2009, p. 86).

Ezen hadjárat alatt megkezdődött a magyar végvárrendszer elpusztítása, Nándorfehérvár elestével a legerősebb pontja török ellenőrzés alá került. 1525 telén a török szultán és haditanácsa úgy döntött, hogy két sikertelen békeajánlat után hadjáratot indít Magyarország ellen a következő évben. Ez volt a szultán második hadjárata Magyarország ellen. I. Szulejmán hajthatatlanul tört előre. Mátyás király halála után a török elleni harcok egyre kevesebb sikerrel jártak. II. Lajosnak nem volt könnyű dolga. (1. kép)

Az országban feudális anarchia dúlt, a belső viszályok legyengítették politikai, társadalmi, gazdasági erejét. Kiürült a kincstár, tapasztalatlan, fiatal a király. Az 1521-ben elrendelt pénzrontás hatását Perjés idézi Hermann Szusanna *Századokban* (1975) megjelent művéből:

katasztrofális következményekkel járt, és olyan mértékben szétzilálta az ország gazdaságát, olyan nyíltá tette és annyira elmélyítette a régóta lappangó és növekvő gazdasági és politikai válságot, hogy az állam

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

szinte a török közreműködése nélkül is szétesni látszott. (Rúzsás & Szakály, 1986, p. 205-206).

Míg a magyar rendek belmozgalmak által gyengítették az országot, és veszély esetére az erők egyesítését, az összhangzó működést előre lehetetlenné tették: Szolimán érkezettnek látta az alkalmas időpontot, hogy félelmetes hatalmát hazánkra zúdítsa. 1526 április 25-én, százezernél számosabb sereg élén hagyta el fővárosát, hogy azt Magyarország ellen vezesse (Frankl, 1872, p. 246).

Perjés több művében is hangoztatja, hogy a török politika célja nem Magyarország megsemmisítése, vagy meghódítása volt, hanem hogy országunkat kiemelje a Habsburg érdekszférából, és függetlenségét félig meghagyva, ütköző állam legyen.

A magyar hadak gyülekezését eredetileg július 2-ra rendelték el Tolnára, a zsoldos hadakat csupán három hónapra fogadták fel. Bizonytalan, és lassú volt a mozgósítás, a kétséges török támadási irány, de elsősorban a súlyos pénzhíány hátráltatta a hadak felállítását. „1526-ban, Úr napján, az egész országban végig hordott, hadba hívó véres kard senkit sem vezetett július 2-án a Tolnára összehívott harci táborba. A király is csak július 20-án indult el kis számú csapatával Budáról” (Kuti, p. 1).

Zűrzavar uralkodott (2. kép), nem volt tekintélye a fiatal királynak. Krúdy műve is erről tanúskodik, amelyben Szapolyai (Zápolya) számon kérte az ifjút arról, hogy hogyan akarja megmenteni az elveszettnek mondott országot.

„ - Ha a király nem búvik el gyáván a felesége szoknyája mögé, a seregek élére áll, akkor mentve Magyarország.

- Esküszöm Istenem és Magyarország színe előtt, hogy a király a helyén lesz” (Krúdy, 1958, p. 229).

„Ugyanis a rendek, elhárítandók magoktól a kötelességöket, azt hangsúlyozták, hogy miután a király zászlai alatt tartoznak fölkelni, nem

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

indúlnak meg, míg a király személyesen nem áll élére a seregnek”
(Frankl, 1872, p. 248-249).

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

1. kép: A két ellenfél: II. Lajos és I. Szulejmán

RUBICON, 2013/8 (Rác, 2013)

2. kép: A sírkertből felirat

Saját fotó

Felkészületlenek voltak a magyarok, bár nagyon jó hírforrásaik voltak: „[a] hírszerzést a horvát bán, Tomori és Szapolyai hivatalból irányították, de az udvar diplomáciai úton is kapott jelentéseket a török hadikészületeiről és előrenyomulásáról...Tomori sok kémeket tartott, ezenfelül szökevényektől is fontos híreket kapott. (Perjés, 1979, p. 321).

A korabeli források egyik legfontosabbika Burgio nunciustól származik, aki rövidebb megszakításokkal 1523 nyarától 1526 szeptemberéig tartózkodott Budán. A pápa rá bízta a törököktől fenyegetett Magyarország megsegítését.

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Az egyházi állam élén ő fogadott zsoldosokat. Burgio előre jelezte a bajt, nem nyilatkozott reményteljesen.

Itt úgy állunk az előkészületekkel, hogy a király ma reggel egy nemesét el akarta küldeni Szalkai érsekhez Esztergomba, hogy a megyebelieket fegyverbe szólítsa, s egy másikat a nádorhoz, de nem volt elég pénze két ember útiköltségére, úgy, hogy nekem kellett azt megadnom a felség helyett. Elképzelheti Uraságod, hogy így vagyunk minden egyébbel is. ... Mindenütt zűrzavar. .. S ebben a felfordulásban el fogunk jutni egy határig, amelyen túl aztán nincs tovább, és akkor majd mindenki belátja, hogy tévedésben voltunk, s hogy rossz utakon jártunk...” (Magyar Nemzet, 1976. június 27).

A király kétségbeesetten kért segítséget Európában:

Tény, hogy II. Lajos felhívására csupán a pápa adott 50 000 aranyat, a többi nyugati ország sem anyagi, sem személyi segítséget nem nyújtott. Kivétel VIII. Henrik angol király volt, aki egy íjászcsoportot küldött a magyar király megsegítésére.² (Dunántúli Napló, 1976. augusztus 14).

Lajos sógorai: V. Károly német-római császár, Ferdinánd osztrák főherceg és nagybátyja, Zsigmond lengyel király éppúgy elutasítják a segítséget, mint Franciaország és Velence. Ki saját gondjaira, ki a törökkel kötött szövetségére hivatkozik, ki elvtelenül ígéretet, s végül még követeik is elhagyják az országot. (Kovács & Papp, 1980, p. 3).

A király tavasszal még úgy vélte, hogy a török három irányból fog támadni, Erdély, Horvátország és Nándorfehérvár felől, ezért nem rendelte a hadakat haza. „Július közepe táján szólítja fel a király Batthyányt és Szapolyait, hogy

² VIII. Henrik nemcsak íjászcsoportot, hanem pénzt is küldött, ami azonban csak a csata után ért Magyarországra a királynéhoz

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

hadaikkal Magyarországra jöjjenek... Ekkor ismerték fel világosan a török szándékát” (Perjés, 1979, p. 323).

Augusztus elején, Tolnán, sokat tanácskoztak. Az udvar, Tomori és néhány főúr tisztaban voltak az erőviszonyokkal, és világosan látták a veszélyt, ellentétben a köznemességgel. A magyar kormány tudta, hogy sem a Száva, sem a Dráva mentén nem tudja feltartóztatni a törököket, és úgy határoztak, csatát vívnak a törökkel, és valószínűleg már előre elhatározták a helyszínt, Mohácsot. Valószínűsíthető, hogy a király el akarta kerülni az ütközetet, vagy legalább bevárni az erdélyi és horvát hadakat, valamint a zsoldosokat, de a haditanács nyomására elfogadta a csata tervét. A király utolsó döntő mondata Brodarics leírásában: „Személyesen fogok elmenni veletek oda, hova mások nélkülüm menni nem akarnak” (Katona, 1979, p. 28).

A következő tanácskozás már Bátán volt augusztus 16-án, amin már Tomori is részt vett. Két nagyon fontos döntés született. Az egyik, hogy a király Tomori Pált és Szapolyai Györgyöt nevezte ki fővezérré, addig, amíg Szapolyai János és Frangepán Kristóf megérkeznek. A másik döntés, hogy egyértelműen kijelölték, Mohács mellett ütköznek majd meg. A helyszínt a törökök is előre tudták, ugyanis Szulejmán írnoka ezt jegyzi a naplójába augusztus 19-én: „Budáról egy pribék jött ide..., és ezt hozta hírül: Amint a Dráván átkeltek, az ötödik állomáson találkozni fogtok a gonosz királlyal” (Perjés, 1979, p. 353).

A magyarok megérkeztek a kijelölt helyszínre, és nekiálltak az előkészületeknek:

A keresztény sereg ... a Duna mellett fekvő Mohács városa mellé érkezett. Itt letelepedtek, és egy óriási szekértábort kezdtek építeni 30000 ember számára. A szekérvár elkészülte után a király tanácskozássra ült össze a táborban lévő püspökeivel, prelátusaival és a többi magyar urakkal. Megegyeztek, hogy amint csak lehet, rárontanak a törökre” (Dunántúli Napló, 1976. augusztus 18).

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Több forrás szerint ez a szekérvár sosem készült el teljesen. A csatát megelőző utolsó segélykiáltások is erről tanúskodnak, melyeket II. Lajos küldött Batthyány Ferenc horvát bánnak, Edödy Simon zágrábi püspöknek és Szlavónia rendjeinek Mohácson 1526. augusztus 25-én:

... Főtisztelendő, nagyságos, jeles és őszintén kedvelt híveink! Ma már írtunk egyszer nektek, és kamarásunkat küldtük hozzátok azzal a kéréssel, hogy siessetek mihozzánk. Most megint erre buzdítunk benneteket, és parancsoljuk nektek, hogy a leggyorsabban siessetek mihozzánk. Az ellenség szemünk láttára több helyen lángba borítja országunkat. Csak rátok várunk még, s mihelyt megérkeztek Isten segedelmével megütközünk az ellenséggel. Siessetek tehát a leggyorsabban. Kelt mohácsi táborunkban, 1526. augusztus 25-én. Lajos király saját kezével. Gyorsan, gyorsan, gyorsan. Úgy siessetek, hogy holnap hajnalban már itt legyetek, ha nem előbb. (Katona, 1979, p. 141).

1526. augusztus 29.

Augusztus 29-én csendes, derült idő volt. A magyarok már napfelkelte után csatarendbe álltak, és vártak, míg a törökök csendben, lassan vonultak előre. Brodarics leírása alapján II. Lajos uralkodó és Tomori Pál kalocsai érsek vezetésével – bár Perjés is kevésnek tartja a különböző források adataival összevetve ezt a számot – 25000 fős magyar sereg várja a négyszer-ötször nagyobb török haderőt. „A magyar sereg... cseh vasas gyalogokból, német zsoldosokból, lengyel katonákból, magyar nemesi nehézlovasságból, szerb huszárokból állt, 85 ágyúval felszerelve” (Siposné, 2013).

Mikor a mohácsi síkhoz értek a törökök, táborverésbe kezdtek, nem akartak aznap megütközni. A magyar főurak néhányan ezt látván, visszavonulást ajánlott a királynak, azonban a források szerint Tomori és Szapolyai is úgy vélte, hogy kisebb veszedelemmel jár azonnal megütközni az ellenség csapatainak csak egy kis részével, mint másnap az egész sereggel. Erre a király parancsot adott a támadásra. Pedig még nem érkezett meg Szapolyai János vajda 10000 válogatott vitézével, és Frangepán Kristóf sem, aki morva, és

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

sziléziai zsoldosokat vezetett. Brodarcistól tudjuk, hogy Szapolyai csapata Szeged környékén, Frangepáné Zágráb térségében, Brandenburgi György örgróf és Csehország kancellárja, Adam de Nova Domo, valamint a király segítségére siető csehek Győr és Székesfehérvár környékén tartózkodtak ekkor. A legtöbb forrás 80-90 000 főre teszi a török sereget. Varga Györggyel folytatott beszélgetésből kiderült, hogy jóval nagyobb volt az összlétszám. Szulejmán serege 80 000 körüli reguláris katonát számlált, ezen kívül 50 000 parasztot, akik kényszerből kerültek a seregbe, és még 35-40 000 főnyi kalandor és tatár tartott velük, akiknek Szulejmánhoz semmi kötődésük, de hadrendbe állította őket.

A törököket váratlanul érte a támadás, ezt Szulejmán is megörököltette naplójában:

932. év ... 20.szerda „A feslett életű hitetlenek néhány ágyúgolyót lőttek el, melyeknek egyike a jobbszárnynon esett le; s táboruk előtt álltak több harcpontra felállítva. De a mi részünkről nyugodtan maradtak, mivel még nem érkezett el az alkalmas idő, s ember és állat fáradt volt. Mikor éppen azt határozták el, hogy majd reggel kezdődjön a harc: a délutáni ima idején az alávaló hitetlenek egyszerre megmozdultak, és errefelé jöttek. Ekkor a mieink is megindultak, és tüzelni kezdtek az ágyúkkal, de nem tudtak ártani” (Katona, 1979, p. 304).

A ruméliai sereg fejvesztve menekült (3. kép). Talán a magyarok el is bízták magukat, és több forrás is arról tanúskodik, hogy nem támadtak rögtön ismét, hanem a királyért küldettek. Azonban az első sikeres magyar támadás után a törökök cselhez folyamodtak. Ez a cselekedet nem volt ismeretlen a történelemben, mégsem ismerték fel harcosaink, s eddigre már a teljes török sereg megérkezett a helyszínre: „Éppen, hogy összezsáptunk a törökkel, azok futásnak eredtek, majd ravaszul kitértek előlünk. Mi így könnyen mögéjük kerülünk. Oda, ahol a 300 ágyújuk volt beásva és elrejtve. ... Az öldöklő tűz

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

egy óra hosszat tartott. Senki sem tudott ellenállni” (Dunántúli Napló, 1976. augusztus 18).

Szulejmán a birodalom kormányzóihoz írt győzelmi jelentésében így ír:

A lélekrabló lándzsák mint égő tűz csillogtak a csatatéren; az ágyúk és puskák kínzó- és büntetőeszközei valának a pokolra valóknak...A hit és birodalom igazhívő harcosai gyalázatosan megszalasztották a reményében csalatkozott csoportot, miközben a hegyeket és lapályokat, dombokat és halmokat s az egész csatatert a tévelygő ellenség hullái borították el. (Katona, 1979, p. 317).

3. kép: a helyszín, a támadás előtti helyzet, és az első magyar harcrend támadása

Gyalólkay J.: A Mohácsi csata (Klebensberg, 1926)

A király további sorsát illetően sem egyeznek meg a híradások. Az egyik zsoldos írta:

A király nemesembereivel egy mocsaras vidékre érkezett... Ekkor ugratott a király is. A ló nehéz páncélja lehúzta a lovat és gazdáját egyaránt. Néhányan megpróbálták ugyan a lovat kihúzni, de az állat felágaskodott, majd visszazuhan a királlyal együtt, akinek nehéz

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

páncélja a nyakára csúszott, és így nyomorultul elpusztult. (Dunántúli Napló, 1976. augusztus 18).

Kemálpasazáde 1526-tól a török birodalomban a sejh-ül-iszlám, azaz a legfőbb vallási méltóság, a törvénytudók, papok, bírák, és tanárok testületének feje. Egyik legfontosabb műve a Mohácsnéme. Ő a csatában nem vett részt, de munkája a szultán naplóján és 'hiteles szavú szemtanúk' elbeszélésén alapszik. Rövid idézet a műből: „Amely fejre a buzogány rácsapott öklével, Az befogta száját, s nem nyitá ki többet; Amely nyakszirt a kard csapását érezte, Az menten lazurkó színűvé változott... A vér gőzéből az égre felszálló felhő Rózsaszínű fátyolul szolgált a győzelem istennője arcán” (Katona, 1979 p. 340-341).

A törökök másik értékes forrása, Lutfi pasa írása, aki személyesen részt vett Nagy Szulejmán valamennyi hadjáratában. Megírta Az Oszmán-ház története (Tevárihi-ál-i-Oszmán) című munkáját, mely a török birodalom történetét 1554-ig írja le, 1510 és 1541 között szemtanúként. Így ír Mohácsról:

A frenkek bánjai, a lengyelek, csehek és ruszok khánjai legnagyobb részben a kard áldozataivá lettek. Magyarország királya pedig nyomtalanul eltűnt, nem lehet tudni, hogy mi történt vele. A hit harcosai a gyaurok szekereit és poggyászát hatalmukba ejtvén, annyi zsákmányhoz jutottak, hogy nyelvvel nem lehet kibeszélni. (Katona, 1979 p. 363).

A csata mindössze másfél óráig tartott, és gyakorlatilag a magyar sereg teljes megsemmisülésével végződött. Rengeteget lehetne írni a csata körülményeiről, amit csak nagyvonalakban mutatok most be. Nagy Mohács-kutatók, mint például Perjés Géza, Szakály Ferenc, vagy Nemeskürthy István igyekeztek minden apró részletet feltárni műveikben. A források sokszor ellentmondóak. Szulejmán nem akarta elhinni, hogy másfél óra alatt leszámolt a magyar sereggel – cselnek vélte – ezért egész éjjel teljes hadkészültségben, szakadó esőben várták a magyar támadást.

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

A mohácsi csata után

„Mint a sötét asszony a mohácsi téren,
úgy jár a Felejtés köztünk, és egyenként
elhantolja holtainkat.”

Babits Mihály: *Kanizsai Dorottya*

„Huszonnyolcezen hősök, életet és halált egyaránt panyókán vevők,
múltat vezeklők és jövőt szomjazók, vérükben urak s földjükön
királyok: megindultak rohamra Mohács mezején pannónia fekete
vőlegényei...” (Gulácsy, 1985, p. 487).

II. Lajos személyesen állt a magyar seregek élére a belső viszályok miatt. A szinte még gyermekkirály menekülés közben vesztette életét. B. Szabó János így ír a Rubiconban: „II. Lajos eltűnt a harc forgatagából, s csak később derült ki, hogy menekülés közben Csele falu közelében, valami ingoványos helyen sebesült lova cserbenhagyta, s szerencsétlen módon vízbe fulladt” (Rácz, 2013).

4. kép: Székely Bertalan és Orlai Petrich Soma festményei

Magyar Nemzeti Galéria, RUBICON, 2013/8 (Rácz, 2013)

A mohácsi csatában életét vesztette számos egyházi és főúri méltóság.³ Brodarics leveléből Perjés ismerteti a számadatokat: Elesett a király, 28 főúr és

³ „A csatában elesik 7 főpap - köztük Tomori Pál kalocsai és Szalkai László esztergomi érsek, fő- és titkos kancellár -, számos főúr – így Drágffy János országbíró, Sárkány Ambrus

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

nagybirtokos nemes, 7 főpap, vagy 500 nemes, 10 000 gyalogos és 4000 lovas. Ezen kívül odaveszett 500 szekér, 15 000 igásló, 85 ágyú és 200 teherhajó. (Rúzsás & Szakály, 1986, p. 239).

Brodarics leírja a csata utáni szörnyű mészárlást a környéken és a török táborban is.

„A csatát követő éjjel és nappal az ellenség az egész közeli vidéket beszáguldozva, amire csak bukkant, feldúlta, és felégette, senkinek sem irgalmazva, nemre, korra, vallásra való tekintet nélkül, mindenféleképpen gyalázva és gyötörve a nyomorult népet ... A csatát követő napon a foglyok közül ezerötszázat, közte a főnemesség nagy részét egybegyűjtötték, és a győztes sereg előtt lefejezték, a császár vérükkel áldozván isteneiknek” (Katona, 1979, p. 45-46).

A török táborban aranytálcán nyugodott Tomori Pál feje, közszemlére téve. „Körül három óriás halom levágott fejekből. Hármas halom, Hungária vérvörös címerpajzsán. És fölötte a kettős kereszt ölelésre tárt karjai. István tévelygő népe egymásra talált a halál szérűjén” (Gulácsy, 1985, p. 493). „Néhányat életben hagytak, hátha hasznos információkkal tudnak szolgálni, vagy busás váltságdíjért cserébe szabadon engedhetők” (Bartal, 2003, p. 37).

A csaták után általában a csatatéren maradt fél (a győztes) temetteti el a halottakat. Szulejmán szultán naplójába leírtak is ezt támasztják alá,⁴ bár A

volt országbíró, Szapolyai György fővezér – és elesik néhány ezer lovas és mintegy 10 ezer, jórészt idegen – cseh, német, lengyel – gyalogos zsoldos.” (Benda 1981, p. 350).

⁴ 932. év ZIL-KADE hó ... 23. szombat: A ruméliai defterdár parancsot kapott, hogy az elesett gyaurok holttesteit szedesse össze, és egy helyen temettesse el. Mikhál oglunak és a többi bégeknek pedig megengedettett hogy portyázni menjenek. 24. vasárnap: A pasa, a kethuda és a defterdár elment összeszedni a hullákat. 20 000 gyalogost és 4000 páncélos magyart temettek el” (Katona, 1979, p. 305).

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

források többsége éppen ennek ellenkezőjéről tanúskodik: „A mohácsi csatamezőn azonban temetetlenül maradtak a halottak, hiszen a magyarok menekültek, a törökök meg szintén nagy sietséggel távoztak, hogy amit tudnak, ki tudják még fosztani az országban, mielőtt hazatérnek” (Szilágyi, 2012, p. 37). A csata estéjén hatalmas esőzés kezdődött, rettenetes látványt nyújtott néhány nap múlva a csatamező, vértől megfeketedett föld, varjúcsapatok, kóbor kutyák a tetemek körül. A borzasztó szag és látvány miatt a környékeliek a közelbe se mertek menni. „Az 1526. augusztus 29-i csatavesztés után – mint a történelmi leírásokból tudjuk – Kanizsai Dorottya jobbágysai földelték el a magyar és szövetséges katonák tetemeit” (Magyar Nemzet, 1976. április 14).

Kanizsai Dorottya, aki második férje (Perényi Imre nádor) után a Perényiné nevet viselte, hamar megözvegyült. A csata után elindult mostohafiai hírét keresni, Perényi Ferenc püspökét, és Perényi Péterét. Péter később előkerült élve, Perényi Ferenc azonban odaveszett a csataterén. Meg kellett adni neki a végtisztességet, ahogyan a csatában elhunyt több ezer katonának is (5. kép). Szilágyi (2012) állítja, hogy sok forrással ellentétben – miszerint a jobbágysaival temettette el a holtakat – Kanizsai Dorottya fizetség (arany) fejében napszámosokat fogadott a tetemek elhantolására.

5. kép: Orlai Petrich Soma: Perényiné temeti a mohácsi csata halottait

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Magyar Nemzeti Galéria, RUBICON, 2013/8 (Rác, 2013)

A csatavesztés hírére Pozsonyba menekült Mária királyné, a török csapatok pedig lassan elindultak Buda felé.

A törökök nem időztek sokáig országunkban, október közepére elvonultak hazánkból, mintegy százezer magyar rabot magukkal hurcolva. „Magyarország negyven nappal a mohácsi csata után látszólag teljesen szabad. De semmivel sem szabadabb, mint volt. Azaz „szabadon” választhat két hatalom, a török és a Habsburg-birodalom között” (Szakály, 1977, p. 119).

1526-tól új korszak kezdődött a magyarok történetében, a késői feudalizmus kora. A mohácsi csata után király nélkül maradt az ország. Több jelentkező is akadt a trónra.

„E’ méltósághoz Austriai Fő Hertzeg I. FERDINÁND, mind felesége Anna után, a’ ki II. Lajosnak testvér nékje vőlt, mind eleivel kötött szövetségeknél fogva, jussát tartotta: ZAPOLY JÁNOS pedig, az Erdélyi Vajda, kinek magafelől való kevély gondolkodását, a Paraszt támadás elnyomásából szerzett hír és ditsőség még feljebb emelte, vágyott arra” (Budai, 1814, p. 7).

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

A vereséget királyválasztás követte, Szapolyai Jánost és Habsburg Ferdinándot egyidejűleg királynak választották, a törökök cselszövése folytán három részre szakadt az ország (

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

6. kép). Két idegen hatalomnak (a Habsburgoknak és a törököknek) az ütközőterévé vált országunk, miközben a középső országrész 150 éves török hódoltságba kényszerült.

„Szapolyai és Ferdinánd is külön építették ki kormányzatukat... a törökök... az ország kis részét... elfoglalták, rendszeresen beleavatkoztak a belügyeibe, a két király közt döntőbíróként léptek fel” (Tringli, 2003, p. 109).

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

6. kép: A Széthulló ország, széttiport remények jelképe az emlékhelyen
található kőrózsa szökőkút

saját fotó

A csatavesztés évszázadokra megpecsételte sorsunk. Hazánk kirekesztődött az európai fejlődésből, gazdaságilag meggyengült, a nagyhatalmi érdekek ütközőpontja lett.

A török társadalom a fejlődés alacsonyabb szintjén állott, mint az itt talált feudális társadalom, és így alacsonyabb fokú, idegen rendszert hozott a magyar területekre. A Habsburg-országok fejlettebbek voltak, mint Magyarország, de a velük létesült kapcsolat nem segítette fejlődésünket, mert ... az ország érdekeit birodalmuk érdekeinek rendelték alá” (H. Balázs et al., 1958, p. 9).

Veresegyházi szerint „Mohács Mihadzs néven szandzsákszékhely volt. A város 1686-ban szabadult fel a török uralom alól” (2002, p. 143). „Jól tudjuk, a mohácsi csatának sokkal több áldozata lett, mint ahányan a harctéren estek. Százötven éves török uralom követte vereségünket, s ezalatt százezrek váltak

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

földönfutóvá, rabszolgahajcsárok áldozataivá” (Magyar Hírlap, 1976. június 30).

A mohácsi tragédia ok, vagy következmény?

„Testvér, ne kérdezd, hogy ki volt hibás,
Főúr, főpap, jobbágy vagy köznemes?
Mindenki bűnös volt és senki sem,
Hidegen hirdették a csillagok:
E nemzedéknek nincsen kegyelem.”
Reményik Sándor: Mohács után, 1926

„A mohácsi csata és annak elvesztése évszázadok óta foglalkoztatja a történészeket, és a közvéleményt egyaránt. 1526. augusztus 29-én, egy rekkenő nyári napon a Mohács melletti lapályon elvérzett a magyar feudális állam nagy üggyel-bajjal összetoborzott hadserege. Bizonyára sokakban felmerült az a kérdés, hogy a hősi halottak, az áldozatok tulajdonképpen kinek az áldozatai voltak, a törököké-e vagy a feudális zűrzavar és fejetlenség által egymásra acsarkodó főuraké-e? ” (Dunántúli Napló, 1976. augusztus 11).

Szakály Ferenc több alkalommal is hangsúlyozza, hogy mindenképpen óvakodnunk kell attól, hogy a mohácsi csatát különleges jelentőségű hadtörténeti eseménynek tekintsük. Sokan hajlamosak egyetlen nap kudarcának felfogni mindazt, amit több évszázad készített elő. Többször javasolták már, hogy a mohácsi csata korszakhatár meg legyen szüntetve, és tegyék át 1541-re, amikor a törökök berendezkedtek hazánkban. A korszakhatár a mai napig áll, hiszen az ország ekkor szakadt szét, és egy új korszak ekkor vette kezdetét.

Tények: 1526. augusztus 29-én az oszmán hódítók túlerejével szemben elveszett a magyar hadsereg. Párizs örül: az oszmán csapatok Magyarország elestével hátbatámadták ellenfelét, Bécset. Párizs ma áll.

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Magyarország pusztult másfél száz éven át. Áll Bécs is. A középkori európai kultúra egyenes vonalát nem törte meg a török megszálló, helyette Magyarország testén akadt fenn” (Magyar Képes Újság, 1976. szeptember 1).

„Történészeink .. mindeddig érthetetlen módon figyelmen kívül hagyták kiváló, európai turkológusaink kutatási eredményeit, melynek lényege az ún. „szulejmáni ajánlat” volt, nevezetesen az, hogy a szultán Magyarországot a török és Habsburg birodalom között egységes, Habsburg ellenes, a törökkel szövetséges államnak képzelte el. János halála után azonban nem maradt más, mint a másik változat, az ország katonai megszállása, amit még Mátyás birodalma sem tudott volna megállítani, még kevésbé a reformációban szétforgácsolódott Európa. Az ország egysége tehát nem Mohácsnál veszett el” (Perjés, 1975).

Bezerédy Győző szerint a mohácsi csata erkölcsi jelentősége a számottevő „[a] magyar nemesség önbizalmát és hitét veszítette el a mohácsi mezőn, ahol katonai győzelme ellenére a szultán politikai vereséget szenvedett. Lehetővé tette ugyanis – a király halála miatt – a Habsburg behatolást Magyarországra” (Dunántúli Napló, 1976. április 12).

VI. A csata helyszínének kutatásai

Az akkori Jugoszlávia felé tartó 56-os úton haladva Mohácsot elhagyva kell Sátorhely felé fordulnunk. Már akkor is keskeny, gesztenyefákkal szegezett út vezetett a helyszínre, amikor az első sírhelyek előkerültek. Több forrás is úgy tartja, hogy ez nem a véres ütközet pontos helyszíne, hanem valószínűsíthetően a magyar tábor helye.

„1960-ban és 1976-ban öt tömegsírt tártak fel. ... egyes koponyákban óriási vágott sebek láthatók, több sírban az elesettek csontjai között a koponyacsontok egy helyen vannak felhalmozva stb. – szörnyű embermészárlásról tanúskodva” (Autó-Motor 1976. október 21).

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

A feltárások több ütemben zajlottak. 5 tömegsírt tártak fel eddig, az első kettő véletlenül került elő mezőgazdasági mélyszántás közben 1960-ban (7. kép). A szántótraktor ekevesa forgatta ki a csontokat a földből. Ágyúgolyót szánt az eke címmel jelent meg híradás erről 1976-ban. „Szűcs József mohácsi helytörténetkutató három évtizede járja fáradhatatlanul a mohácsi csatateret. A hivatásos régészek Szűcs legnagyobb érdemének azt tekintik, hogy ő vezette annak idején az első két felfedezett csatatéri tömegsír nyomára Papp Lászlót.” (Déli Hírlap, 1976. október 12). Marosi Endre így ír a régészeti feltárásokról:

Papp László addig is eredményes terepbejárásai közepette, 1960. április 6-án következett be sorsdöntő fordulat: egy helyi lakos útmutatása során megsejtlélte a mai emlékpark akkor lucernával borított térségét. ... Ezen a helyszínen tárta föl Papp László az első két tömegsírt 1960. szeptember 19. és október 26. között” (Rúzsás & Szakály, 1986, p. 342).

Ezek délnyugat felé irányuló ék alakú 155 cm átlagmélységű sírok voltak. Úgy vélik, ágyúállások, vagy sáncárcok lehettek eredetileg. 160 csontvázat számoltak össze, de a becslések szerint 230 fő az ide eltemetettek száma. 20-40 év közöttiek, sokuk koponyája törzsétől elválasztva található. Alaposan átkutatták a sírok 500 méteres körzetét, eredménytelenül.

7. kép: Papp László régész 1960-ban munkatársaival

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Új Tükör, 1976. május 25.

Ezen régészeti feltárásoknak köszönhető az emlékhely létesítésének gondolata. A város inntől fogva támogatta az emlékhely létrehozását, ám a hatvanas években megélénkült Mohácshoz kapcsolódó viták, és eltérő nézetek nem könnyítették meg a helyzetet.

„Az Országos Természetvédelmi Hivatal elnökének 2/1975. számú határozata a tömegsírok körüli 7,5 hektárnyi területet védetté nyilvánította és emlékpark létesítéséről intézkedett” (Búvár: 1976. november 6).

Az építési munkák 1975 őszén kezdődtek meg, amikor újabb három tömegsír került elő.

Az események különös egybeesése, hogy most – a mohácsi vész 450. évfordulójának esztendejében – egymás után három tömegsírra bukkantak.A régészek számítottak rá. A hajdani harcmezőn ugyanis hónapok óta páratlan méretű fölmunkák folynak.... Az első sírt a múlt év utóján bolygatta meg a földgyalu, a második a tavasz elején és a harmadik pár héttel ezelőtt került napvilágra.... A most felfedezett tömegsírok szabályszerűen megásott – téglalap alakú – temetőhelyek. (Magyar Nemzet, 1976. április 14).

„Aprólékos munkával, spaknival és ügyes ecsetekkel, seprűkkel, centiméterről centiméterre haladva lassan bontották ki a földből az egymásra hajigált emberi csontvázakat” (Magyar Nemzet, 1976. április 25). Ezeket az ásatásokat Maráz Borbála, a Janus Pannonius Múzeum régészeti osztályának megbízott vezetője irányította. A helyszínen jelen volt még K. Zoffmann Zsuzsanna antropológus (8.kép). A régészeti munkákban nagy segítséget jelentettek a katonák, pedig ők nem is a régészek segítésére, hanem az emlékhely építésére érkeztek.

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

8. kép: K. Zoffmann Zsuzsanna, a Magyar Nemzeti Múzeum antropológusa vizsgálatokat végez az egyik tömegsírnál.

Dunántúli Napló, 1976. június 12.

Marosi összefoglalása szerint: „mintegy 7-800 csontvázra bukkantak...E csontvázak is – hasonlóan az első két tömegsírhoz- rendszertelenül, egymásra dobálva kerültek a sírokba, sok köztük a koponya nélküli csontváz, illetve a törzs nélküli koponya. A harcosok életkora zömmel 20-50 év közöttire becsülhető” (9. kép) (Rúzsás & Szakály, 1986, p. 349).

9. kép: csontok, tömegsír

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Autó-Motor 1976. október 21. (Almássy Tibor felvételei) és Ifjúsági Magazin, 1976. augusztus)

Az egyetlen fegyverlelet ebben a feltárásban Auth József honvéd találta meg. „Tekintettel arra, hogy az elföldelés több nappal a csata után történt, az erős fosztogatás miatt tárgyi lelet alig akadt” (Dunántúli Napló, 1976. június 12).

Az emlékezésnek és a turizmusnak 1976-g nem igen volt jelentősége a környéken. Egyetlen lelkes túravezető volt a 60-as években, a Majsi határőrőrs őrnagya, őrs parancsnoka, Vellai Ferenc, aki a határsávba tévedőket elkalauzolta.⁵

Az emlékhely létesítése előtt két jelentősebb csataemléket állítottak fel.

A múlt század végén készül el az első ismertebb csataemlékmű is, a Csele patak partján emelteti 1897-ben Turcsányi Soma mohácsi lakos, volt 48-as honvédtiszt saját költségén. Az oroszlanos emlékoszlopon Kiss György domborműve II. Lajos halálát örökíti meg. A világháborúba belerokkant, forradalmát veszített országban 1926-ban, a mohácsi csata 400 éves évfordulóján látványos ünnepségeket rendeznek. Ekkor rakják le a mohácsi Széchenyi étéren az emléktemplom alapkövét. (Kovács & Papp, 1980, p. 7-8).

A 450. évforduló

„Hősvértől pirosult gyásztér, sóhajtva köszöntlek,
Nemzeti nagylétünk nagy temetője,
Mohács! Hollószárnyaival lebegett a zordon Enyészet,

⁵ „1962 óta szolgál itt. Kezdetben kötelességből kísérgette az ide utazó kutatókat. Aztán, ahogy jött egyik a másik után, s hallotta az egymásnak homlokegyenest ellentmondó feltevéseket a csata helyszínéről és lefolyásáról, kezdett bele-beletanulni a dolgaikba, kezdte érdekelni, sőt izgatni az ügy. Ma már nemcsak az egykori csatamezőn, hanem a csata körüli vélemény- és rejtélydzsungelben is otthonosan mozog” (Lobogó, 1976. július 8).

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

S pusztító erejét rád viharozta dühe...”

Kisfaludy Károly: *Mohács*, 1824

1976-ban a korabeli lapokban vissza-visszatérő, megunhatatlan téma volt a csata 450. évfordulója. Részletes tudományos, és tájékoztató jellegű cikkek jelentek meg, augusztus 29-én pedig a posta emlékbélyeget hozott forgalomba (10. kép). A mohácsi postahivatal az emlékbélyegek mellé még emlékbélyegzőt is használt ezekben a napokban: „Ma kerül forgalomba a mohácsi csata 450. évfordulójáról megemlékező 20 forint névértékű bélyegblokk, amely Székely Bertalan: II. Lajos holttestének megtalálása című festményét ábrázolja eredeti színeiben... A blokk 1- 305 000 –ig terjedő számozással fogazott, 1-6000-ig terjedő számozással fogazatlan példányban, többszínű mélynyomással készült” (Dunántúli Napló, 1976. augusztus 27).

10. kép: Emlékbélyeg Székely Bertalan festményével

Dunántúli Napló, 1976. augusztus 27.

Augusztus 28-29 este: A Pécsi Nemzeti Színházban Nemeskürty István: Hollószárnyú enyészet című drámája (Kisfaludytól kölcsönzött cím) kerül bemutatásra, mely egy kétrészes színjáték Sik Ferenc rendezésében. A rendezvények mellett nemzetközi evezősversenyt és más sportrendezvényeket is terveztek, melyek közül nem mindegyik valósult meg. Több ötlet merült fel

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

korábban, például, hogy a busójárást telepítsék át a város új idegenforgalmi központjába, vagy rendezzenek II. Lajos asztalitenisz-versenyt, esetleg úszóversenyt. Elvetették ezeket a kezdeményezéseket. De lett sakkverseny augusztus 29-én több neves versenyző, és egy szovjet sakkmester részvételével. „MTT (Magyar Történelmi Társulat) vándorgyűlést szervezett a csata előzményeiről, a csatáról és a következményekről. Nemeskürty Istvánt nem hívták meg” (Élet és Irodalom, 1976. szeptember 4).

Az emlékhely születése

„A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.”
József Attila: *A Dunánál*, 1936

Az 1960-as feltárások után védetté nyilvánították a területet, és ekkor döntöttek az emlékhely létrehozásáról. A Bólyi Állami Gazdaság által átadott 7,5 hektáros területen, a Mohácsi Városi Tanács kezdeményezésére, 54 intézmény és szervezet összefogásával valósulhatott meg az emlékhely. A tervek úgy készültek, hogy a sírkert körkörös vonalai a feltárt két tömegsírt veszik körül. Ekkor még nem tudták, hogy újabb sírok kerülnek majd elő. A sírkert megálmodója Kovács Gergelyné művészettörténész, a Környezetvédelmi Hivatal munkatársa volt. A tényleges építési munkálatok 1975 őszén kezdődtek meg, amikor újabb három tömegsírra bukkantak. Szocialista brigádok végezték a munkákat. Kovács Gergelyné sok érdekes dokumentumot tartott meg az utókornak, például a brigádok munkabeosztását, vagy a sírjelek helyének kijelölését tartalmazó feljegyzéseket.

„Az emlékhely a visszahantolt sírokat fogja közre, s Vadász György építész elképzelései szerint voltaképpen meg akar maradni annak, ami, temetőnek. Nem könnyű azonban meghatározni, milyen is legyen egy

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

ilyen művileg létrehozott sírkert. A tervező mindenesetre józan paraszti ésszel járt el, s a kialakítandó létesítményt mintaképeinek, a szép temetőknak analógiájára képzelte el, felruházta a megfelelő kellékekkel, feldúsította az építészeti reprezentáció és a parkrendezés bevált fogásaival. Így nem hiányzik az együttesből a monumentális arányú, mívesen kidolgozott kapu ... egy emlékpavilon, modernül puritán falakkal, szökőkúttal... Nem maradtak el a temetői hangulat hagyományos kulisszái, a zöld növényzet, a virágok és fák sem, amelyek zömükben még csemeteként várják kiterébélyesedéseiket. Az egész koncepciót pedig régi régi falusi temetőkből Mohácsra álmódott kopjafaerdő koronázza” (Kritika, 1976. 12. szám).

Az emlékhely területére kihelyezendő sírjelek tervezésére pályázatot írtak ki, melynek eredményeként négy művész - Kiss Sándor, Király József, Kő Pál, és ifj. Szabó István - kapott megbízást fejenként 30-30 sírjel elkészítésére. Így készült el a 120 darab magyar és török kopjafa. Végül több ipar- és képzőművész munkájának lett otthona a sírkert. „A bejáratnál hatalmas kapu. Égbeszökő, s egymás felé hajló, de egymást el nem érő két oszlop. A két sereg.” (Evangélikus Élet, 1976. október 31).

A bronzkapu Pölöskei József ötvösművész alkotása. A két össze nem érő, de egymás felé mutató kapuszárny az első, amivel találkozik a látogató. Mindenkinek mást sugall. Van, akinek a két sereget, van, akinek az ország törését, vagy Hádész kapuját. Véleményem szerint az imára készülő kezeket, az Isten felé mutatást, szent helyre érkezést. A 8 méter magas monumentális kapu már méretével jelzi, hogy egy különleges helyre lépünk be. A mívesen megmunkált kapuelemek bronzból készültek, embercsontokat formáznak. 14 000 darab apró „csontból” összeszegecselt alkotás. A következő alkotás az akkoriban még fordított tájolású térképkő (

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

11. kép), mely Bencsik István szobrász műve. A feliratos köveket Rétfalvi Sándor készítette.

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

11. kép: A térképő 1976-ban és 2010-ben

Zalai Hírlap, 1976.augusztus 31. és saját fotó

Az emlékhely fogadóépülete egy földbe süllyesztett átriumos udvar, Vadász György DLA Ybl-, Kossuth-, Steindl Imre-díjas építész alkotása. Hangulata a török időkben elpusztult kolostorokat idézi, mely közepén egy fehér kőrózsa kút áll – Illés Gyula szobrász műve -, mely a három részre szakadt ország megvasadt virágának könnyező szimbóluma.

A kerengőből felfelé indulva néhány lépcsőfok és a látogató megérkezik az emlékezés virágát formázó sírkertbe. Nem véletlen a kialakítása. Koncentrikus köröket formáló utak pihenősarkokkal övezve, körkörös kálvária ez, a tanulság körbejárására, gondolkodásra ösztönöz. 14 000 tiszafa és mogyorófa (utóbbi ma már nem látszik, mert az erdőben van) képezi a virágszirmokat, egy helyen azonban megtörik az őshonos növények összhangja. Délnyugaton feketefenyő ék hasít be a szimmetriába, a végzetes török támadás szimbóluma.

Kopjafaerdő (12.kép), amelyek mindegyike remek művészi alkotás. Valamennyi együttvéve, de külön-külön is lényeges monumentumokat fejez ki: a szemben álló felek vezérei, a hős katonák, zászlók, harci eszközök, a csatában elpusztult lovak, gigantikus küzdelem, nagy nemzeti gyász” (Autó-Motor 1976. október 21).

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

12. kép: Kő Pál Munkácsy-díjas szobrászművész az utolsó simításokat végzi egy kopjafa-szobron

Képes Újság, 1976. augusztus 14.

A sírjelek nem egy-egy sírt jelképeznek, elszórtan helyezkednek el, utalva arra, hogy a sírkertben és távolabb több ezer holttest pihen. Az átriumos épületből felérve rögtön jobbra az 5. számú tömegsír található, mintegy 200-250 katona sírhelye, rajta Kanizsai Dorottya sírjele. A séta folytatásakor jobbról II. Lajos király, balról Tomori Pál kalocsai érsek fogad bennünket és a fűjtató, szenvedő lovakat idéző jelképek. A középső tömegsíroknál (1-es, 2-es tömegsír) Szulejmán hatalmas sírjele vár, fenyegetően kötélkosarában tartva a levágott fejeket. Utunk során a regős szélhárfa következik, mellyel Kő Pál alkotásai lezárulnak. Ezután következnek Király József sírjelei, melyek nem formájukkal, hanem színvilágukkal mesélnek. A színekkel üzen, az időseket a fekete, a gyerekeket a kék, a csatában elesetteket a vörös szín jelzi. Délnyugatra érünk. A fekete fenyőékkal bátran szembeforduló sírjelek ifj. Szabó István keze munkáját dicsérik. Ő a népi fafaragás nyelvén mesél, itt is találkozunk II. Lajossal, és az angyalszárný Mária királynővel, fegyveres vitézekkel, csatabárdokkal, lovakkal. A megdöntött sírjelek a magyar sereget jelentik, ahogy elesnek, meghalnak a katonák. A feketefenyő ék a török sereget szimbolizálja. A magyarok meghaltak – kivágott, holt fából faragott sírjelekkel emlékezünk rájuk. A törökök életben maradtak – élőfa, feketefenyő jelképezi

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

őket. Keleti irányba tovább haladva Kiss Sándor alkotásai következnek az alföldi, és erdélyi temetők fejfáit idézve. Itt is megtalálhatók a vezérek, és egy különleges csoport, mely a többivel ellentétben nyílegyenesen áll. Valószínűleg Erdélyt jelképezi, vagy a csatától távol maradó erdélyi csapatot. Található sok szörnyűséget idéző sírjel, például a gyermekét sirató anya. Az asszonyok gyakorta saját kezükkel vetettek véget gyermekük életének, mert sírásuk odacsalta volna a janicsárokat.

Dr. Koron Emil így ír: „A rendkívül beszédesen, sokatmondón elhelyezett művészi és igen sokszerű kopjafák között látok egy döbbenetes faragást: karóba húzott magyar. Még a karón a test, még nincs ott a varjú” (Evangélikus Élet, 1976. október 31). Az út végén a látogató a lélekharang megkongatásával tiszteleghet a hősök előtt.

A csata 450. évfordulóján tizenhétezer ember jelenlétében került sor az emlékhely felavatására (13. kép). 1976-ban rengeteg cikk jelent meg Mohácsról, de különösen az átadás előtt és után szinte minden sajtóipari termékben szerepelt megemlékezés. Az átadás vasárnapján a több hétig tartó ünneppsorozat Mohács város Tanácsának emlékülésével folytatódott 9 óra 30 perckor, ahol Fischer János tanácselnök tartott előadást. Tizenegy órakor szólalt meg a lélekharang a sírkertben, ekkor kezdődött az ünnepélyes átadó.

13. kép: Emlékhely avatás

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Idegenforgalom, 1976. október 11.

1976. augusztus 29-én a Történelmi Emlékhely ünnepélyes átadására az ország minden részéről, és a határon túlról is sok ezer résztvevő érkezett, hogy leróják kegyeletüket a kereken 450 évvel azelőtti tragikus ütközetben elesettek előtt. A csatatéri harang megszólalása után a Himnusz és a Mohács című vers hangzott el, majd dr. Ádám Antal, a Hazafias Népfront Baranya megyei elnöke köszöntötte a megjelenteket, és Ortutay Gyula akadémikus, az Elnöki Tanács tagja, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának alelnöke mondott beszédet. Ő Mohács történelmi és néphagyományi tanulságait elemezve – többek közt – a következőket hangsúlyozta:

Ha tanulnunk kellene Mohács tragédiájából, megtanulhattuk, hogy az uralkodó osztály felelőssége milyen elháríthatatlan, nagy felelősség. ... Mohács arra is megtanított, hogy az egyéni érdek, a személyi kiváltság előtt van a kisebb-nagyobb közösség, az egész nemzet érdeke. ... Mohácsra már nem az elveszített ország fájdalmával tekintünk, hanem a nemzeti történet minden eseményét megértő komoly gyásszal, komoly felelősséggel. Nem kell nekünk Mohács, de mindaz, amire Mohács is, egész nemzeti történelmünk megtaníthatott, azt megtanultuk. Felelős vezetés, felelős testvéri szövetségben dolgozó osztályok, meghatározott központi, nemzeti célok jellemzik hazánk mai történetét” (Búvár: 1976. november 6).

Az emlékbeszédet a koszorúzás követte, s minden egyes koszorúelhelyezést díszsortűz kísért A Hazafias Népfront, a tanácsok, a magyar néphadsereg és a magyar Történelmi Társulat képviselői koszorúkat helyeztek el, a lakosság pedig virágokkal borította be a tömegsírokat. A néphadsereg díszszázada sortűzzel és katonai tiszteletadással rótt le kegyeletét” (Népszabadság, 1976. augusztus 31).

A Természetvédelmi Hivatal ezzel a pusztaszeri után átadta az ország második történelmi emlékhelyét (

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

14. kép).

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

14. kép: Az emlékhely avatása

Magyar Ifjúság, 1976, szeptember 10.

Az emlékhely 1976-tól

A Mohácsi Történelmi Emlékhely (MTE) ünnepélyes átadásától hangos volt a sajtó, és 1976-ban még sokakat foglalkoztatott a téma. Ezrek érkeztek az évforduló alkalmából a történelmi múltú városba. „Felvetődik azonban a kérdés, hogy a faanyagú szobrok, kopjafák, és néhol alkalmazott kötelek mennyire fogják bírni az időjárás viszontagságait, és – valljuk meg – némelykor vandál turisták támadásait” (Idegenforgalom, 1976. október 11).

Ahogy arról többen is beszámoltak, számos látogatója akadt az átadás után a parknak, ami ekkor még ingyenesen volt megtekinthető. Nemcsak az ország különböző pontjairól jöttek tömegesen az érdeklődők, hanem külföldről is, elsősorban jugoszláv és olasz turisták. Öt nyelven magnetofon szalag is ismertetette a történeteket. Hatalmas érdeklődés övezte, hiszen ekkor vált elérhetővé a nagyközönség számára. Korábban nem beszélhettünk turizmusról, a határsáv miatt csak engedéllyel volt látogatható a terület.

„Kezd kialakulni az a kedves szokás, hogy a parkot felkeresők nem érkeznek üres kézzel: egy-egy nap valósággal elborítják az emlékhelyet a

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

virágcsokrok és a koszorúk. A leglelkesebb látogatók a diákok” (Dunántúli Napló, 1976. október 24).

A siker nem volt osztatlan, a Kritika nevű lap nem rejtette véka alá véleményét. Többek között a fogadóépület (16. kép) és a sírjelek összeegyeztethetlenségét említi.

Lelépünk a gesztenyes bekötő útról és szembetaláljuk magunkat az óriási, kerítésben nem folytatódó kapuzattal, ami furán, szinte funkciótlanul lebeg a térben. ... Nehéz... felfedezni bármilyen összefüggést az építészeti keret és a zömökben népies stílusban faragott sírjelek...közt.... Egyéb problémát is felvet a kopjafák, illetve a mintájukra stilizált faragványok jelenléte. Mindenekelőtt azt az időrendbelinek látszó aggályt, hogy ennek a megőrkített eseménynél századokkal későbbi, a megőrkítő kornál pedig a századokkal korábbi jelrendszernek van-e itt jogosultsága. (Kritika, 1976. 12. szám).

16. kép: A kerengőszerű épület fogadta a látogatókat majd 35 éven át

Saját fotó

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

1976 és 1978 között ingyenesen volt megtekinthető az emlékpark. Az első időszakban évente körülbelül 100 ezer ember utazott Sátorhelyre, hogy lerója tiszteletét. Miután belépőjegyes lett a helyszín, a látogatói létszám visszaesett. Az évek során további elemekkel bővült az emlékhely. A tervekben már létező, ám az átadásra el nem készülő ivókutakkal is hamarosan kiegészült a park. A két körülbelül 80 centiméter magas dísz ivókút, Melocco Miklós és Csíkszentmihályi Róbert szobrászművészek alkotásai a kapu két oldalán kaptak helyet. Sajnos mára lezárták őket és benőtte a tiszafa.

Az 1976-ban történt átadást követően további három sírjel került a sírkertbe. Balogh István dunántúli fafaragó fejfája, és az erdélyi Varnyasi Sütő Béla székely kopjafája (1978) után 1990-ben egy hatalmas keresztet állítottak az emlékhelyen, mely a sírjelek közül magasan kiemelkedve hirdeti, hogy a hazánk védelmében elesett hősök mind keresztények voltak.

A megnyitást követően 4 fő alkalmazott látta el a teendőket. Többször gazdát cserélt az emlékhely, lassan elmaradtak a látogatók, a dolgozók létszáma végül 2 fő nyugdíjasra csökkent. Novembertől áprilisig zárva tartott, de szezonban is a hétfő és a kedd szünnap volt.

A 21. századra az emlékhely elveszítette régi fényét, nem volt igazi gazdája, leromlott, gondozatlanná vált, az éves látogatói létszám 5-6 ezer főre csökkent. A bezáráson gondolkodtak. 2007-ben azonban egy lelkes, önfeláldozó vállalkozó a Duna-Dráva Nemzeti Parkkal karöltve újra méltó emléket állított az itt elesetteknek.

Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, mint fenntartó

A Duna-Dráva Nemzeti Park létrehozásáról a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter a 7/1996. (IV.17.) KTM rendeletével rendelkezett. A jogszabály a Nemzeti Park kezelőjének a Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóságot (DDNPI) jelölte ki. Központja Pécsen van. A szigorúan védett nemzeti parki területeken kívül 5 tájvédelmi körzet, 19 természetvédelmi terület és számos nem védett terület található az illetékességi területén. Jelenleg

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

11 bemutatóhely várja az idelátogatókat, köztük a Mohácsi Történelmi Emlékhely is, mely természetvédelmi területnek minősül.⁶

Az emlékhely a magyar állam tulajdona, fenntartója 2007 óta a DDNPI. A Pen –Roz Bt. látja el a gondnoki és a pénztárosi tevékenységet immár 7. éve. Vezetője Varga György, akinél jobb és önfeláldozóbb kezekbe nem is kerülhetett volna ez a helyszín. Ő - és persze az alkalmazottak - töltik meg élettel, tartalommal az emlékhelyet. A tipikus japán turistának - aki öt perc alatt végigrohanja a sírkertet, nem kérdez, csak készít egy-két fényképet – mit mond ez a hely? Nem érinti meg a tragédia szele. De aki szakvezetéssel járja be a sírkertet, az elmélyül és átérzi az emlékhelyet bemutató korábbi prospektusban olvasható köszöntő hangulatát: „Ki most itt belépsz, szent helyre érkezel, az emlékezés birodalmának szentélyébe, mely több ezer katonának lett végső nyughelye. Térj vissza egy pillanatra a múltba és áldozz néma tisztelettel a hősök emléke előtt” (DDNPI-MTE).

Hatalmas élmény a sírkertben történő séta során megismerni az egyes sírjelek jelentését, és egy kicsit átélni II. Lajos, Tomori Pál, a gyermeküket sirató anyák, vagy éppen Szulejmán szultán sorsát (17.kép). Elgondolkodtat, megálljt parancsol, és különleges atmoszférával lengi körbe az idelátogatót ez az ikonikus hely.

⁶ A 64/2007. (X.18.) KvVm rendelet alapján.

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

5 kép: Tomori Pál, II. Lajos, és Szulejmán sírjelei (Kő Pál munkái)

Saját fotók

2011-ben új mérföldkőhöz érkezett az emlékhely története.

2011 a megújulás éve – 485. évforduló

Már 2010-ben megkezdődtek az építési – szemlélként inkább rombolási – folyamatok az emlékhely területén. A Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság a "Siklós-Mohács turisztikai tengely" című pályázat részeként a Mohácsi Történelmi Emlékhely fejlesztése nevű projektem megvalósítására 475 012 124 Ft támogatást nyert 2010-ben, s ezzel elindult az emlékhely új fogadóépületének kialakítása (18.kép). Az 1976-ban átadott kerengőszerű fogadóépületet tervező Vadász György munkája a 2011-ben átadott Szent Koronát formázó új bemutatóközpont is. Tehát egy évtizedekkel ezelőtt megkezdett munka folytatásának is tekinthető a mű.

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

18. kép: Az új fogadóépület várja ma már a látogatókat

Saját fotó

Az ünnepség abban az Emléktemplomban vette kezdetét a mohácsi Széchenyi téren, melynek alapkövét 1926-ban, a csata 400 éves évfordulóján rakták le. Az ünnepi szentmise után az emlékhelyen folytatódott a program.

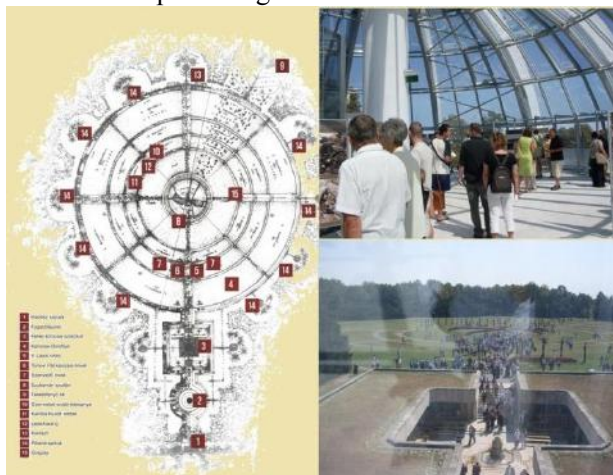
A négyszintes fogadóépületben helyet kaptak interaktív kiállítások, étterem és ajándékbolt. Az épület legalsó szintjén kiállítórész található. Régészeti leletek, fegyvermaradványok tekinthetők meg, modern eszközök segítségével ismerhető meg a csata története. Három különböző film mutatja be az ismeretanyagot, igazodva a látogatók életkorához, szakmai hozzáértéséhez. Különlegessége a kiállítóhelynek a vizualizált csatatér, ahol a látogató korhű öltözetben, filmszerűen jelenik meg a kivetítőn. A vendégek fejhallgató segítségével tájékozódhatnak a kiállított tárgyakkal kapcsolatos tudnivalókról. Az eredeti elképzelés évtizedek után valósult meg az üvegfalú kupolának köszönhetően, hiszen mindenki számára megsemmélyhetővé vált a virágszírmot formázó sírkert (

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

19. kép).

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

19. kép: A virágszirmot formázó sírkert

MTE kiadvány és saját fotók

Meglepő módon az új épület átadásával nem nőtt a vendégforgalom, sőt az évi 25 ezres látogatói létszám 16 ezerre esett vissza, ám az összetétele változott. Ahogy Varga Györgytől megtudtuk, 15%-ról 40%-ra nőtt a külföldiek aránya, a magyaroké 30 %-kal csökkent. A látogatók többnyire átutazók, kiegészítő programként jönnek az emlékhelyre, és ritka, hogy ez lenne a célállomásuk.

Az emlékhely megtekintése idegenvezetéssel másfél órát vesz igénybe nyugodt körülmények között. A helyszíni programok sora egyre bővül. Fegyverbemutatón vehetnek részt, középkori fegyvermásolatokat vehetnek a vendégek a kezükbe, miközben megtudják, hogy hogyan használták a különböző eszközöket. Sodronyínget, mellvértet, sisakot húzhatnak magukra a látogatók, fegyverrel a kézben fényképeket készíthetnek. A hölgyek középkori ruhákat ölthetnek magukra, és lovagjukkal együtt örökíthetik meg a pillanatot. 4 hektár erdő veszi körbe a temetőt, ahol lovagi kiképzésen vehetnek részt az

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

idelátogatók. Magyar és török ló (faló) hátáról íjjal léggömbre vadászhatnak az érdeklődők. Ezen kívül szerepel a programban – főleg a diákcsoportoknak - patkódobás, hordólovaglás, csirkeültetés, bajvívás, lökdösődő. Ha több napos programra vágnak, annak megszervezésében is készséggel segítenek az alkalmazottak. A turisták magyar idegenvezető segítségével megismerhetik például Horvát-Baranyát. Minden év augusztus 29-én, és halottak napján is megemlékezést tartanak a csatában elesett hősökre. Tematikus programokkal is készül a DDNPI évről évre, sikeres programsorozat volt a csatateri séták 2013-ban, melynek többször is az emlékhely adott otthont. 2014-ben pedig honismereti, és turisztikai játéksorozatot indítottak Szulejmán nyomában címmel, melynek egyik állomása szintén Sátorhely volt.

Mohácsi Nemzeti Emlékhely - 2012

„Emlékezni jöttünk Mohácsra, nem ünnepelni” – mondta Ortutay Gyula 1976. augusztus 29-én, a történelmi emlékpark avatásán” (Élet és Irodalom, 1976. szeptember 4). A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény módosítása, a 2011. évi CXLIX. törvény határozza meg a nemzeti emlékhely fogalmát. Ennek értelmében a nemzet történelmében meghatározó jelentőséggel bíró helyszín, amely a magyar, illetve a magyar és az ország területén élő nemzetiségek összetartozását erősítő és identitásképző jellegénél fogva a nemzet önképében kiemelkedő fontossággal bír, továbbá amely országos jelentőségű állami megemlékezés színhelye lehet, és amelyet az Országgyűlés törvénnyel nemzeti emlékhellyé nyilvánít.

Az Új Tükör nagyon találóan Kölcseyt idézte anno az emlékhely átadása kapcsán: „Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg; s akármilyen más kezdődjék ezentúl: az a régi többé nem léssen” (Új Tükör, 1976. augusztus 17).

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

2012 óta hivatalosan Nemzeti Emlékhely a Mohácsi Történelmi Emlékhely. Ezzel Magyarország 10. nemzeti emlékhelye lett.⁷

Hivatkozások

Ady, E. Nekünk Mohács kell

Babits, M. Kanizsai Dorottya (<http://mek.oszk.hu/00600/00602/html/vers0702.htm>).

Bartal, Cs. Törökök kedvence: augusztus 29. IPM magazin, 2003. augusztus.

Benda, K. (szerk.). (1981). Magyarország Történeti Kronológiája, I. Kötet: A kezdetektől 1526-ig, Akadémia Kiadó, Budapest.

Budai, É. (1814). Magyar Ország Históriája a Mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig. Nyomtatta: Csáthy György. Debreczen, MDCCCXIV.

Eötvös, J. Mohács (<http://mek.oszk.hu/00600/00644/00644.htm>).

Frankl, V. (1872). A Magyar Nemzet Története, I. füzet. A legrégebbi időktől az Árpádház kihaltáig, Kiadja a Szent-István-Társulat, Pest.

Gulácsy, I. (1985). Fekete völgyek, Kentauro Könyvek, Budapest.

H. Balázs, É., Ember, Gy., Heckenast, G., Makkai, L., Sinkovics, I., Wellmann, I., & Wittman, T. (1958). Magyarország története 1526-1790. Kiadta: Művelődésügyi miniszter, Tankönyvkiadó, Budapest.

Hermann, Zs. (1975). Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Századok.

József, A. (1952). Összes Művei, II. Versek 1929-1937 Zsengék, Töredékek, Rögtönzés, Akadémia Kiadó, Budapest.

⁷ További nemzeti emlékhelyek: Budapest Hősök tere, Budapest Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest Rákoskeresztúri Újköztetető 298., 300. és 301. parcella, Budapest Várnegyed, Debrecen Református Nagytemplom és Kollégium, Ópusztaszer Történelmi Emlékpark, Pákozdi Katonai Emlékhely, Somogyvár–Kupavár, Székesfehérvár Romkert.

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Katona, T., (Ed.). (1979). Mohács emlékezete – A Mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Kisfaludy, K. Mohács (<http://mek.niif.hu/00700/00732/00732.htm#21>).

KleBELSBERG, K. (1926). Mohácsi Emlékkönyv-1526. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Kovács, G., & Papp, K. (1980). Mohács-Sátorhely Történelmi Emlékhely, TKM kiskönyvtár.

Krúdy, Gy. (1958). Három Király, Magvető Kiadó.

Kuti, I., (Ed.). TÖRTÉNELMI EMLÉKHELY, Mohács-Sátorhely, KEBAVIT.

Mohácsi Történelmi Emlékhely, Kiadó: Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, Pécs, 2011.

Mohácsi Történelmi Emlékhely, Kiadó: Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, Pécs, 2013.

Ökoturisztikai programajánló, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság 2013., Kiadó: Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, Pécs, 2013.

Ökoturisztikai programajánló, Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság 2013., Kiadó: Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, Pécs, 2014.

Perjés, G. (1975): Az országút szélére vetett ország – Gyorsuló idő, Magvető Kiadó, Budapest.

Perjés, G. (1979). Mohács, Magvető Kiadó, Budapest.

Petőfi, S.: Fekete-piros dal

(<http://mek.oszk.hu/01000/01006/html/vs184803.htm>).

RÁCZ, Á., (Ed.). (2013). RUBICON, Történelmi Magazin, 2013/8, XXIV. Évfolyam 248. szám, kiadja: Rubicon-Ház Kft.

Reményik, S. (2000). Összes versei II., AUKTOR KÖNYVKIADÓ, Budapest.

RÚZSÁS, L., & SZAKÁLY, F., (Ed.). (1986). MOHÁCS Tanulmányok, Akadémia Kiadó, Budapest.

Siposné, K. K. (2013). Mohács. 2013. augusztus 29-én elhangzott ünnepi beszéd Sátorhelyen, a csata 487. évfordulóján.

Tóth É. (2014). Vértetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

(<http://www.mohacsiemlekhely.hu/letoltes#/documents/siposne-prof-dr-kecskemethy-klara-unnepi-beszed-20130829.pdf>).

Szakály, F. (1977). A Mohácsi csata, /SORSDÖNTŐ TÖRTÉNELMI NAPOK/, Akadémia Kiadó, Budapest.

Szilágyi, R. (2012). Harcos Hölgyek, Harcosok Hölgyei /Magyar Királynék és Nagyasszonyok 6. kötet/, Duna-International Könyvkiadó Kft., Budapest.

Tringli, I. (2003). Az újkor hajnala. Magyarország története 1440-1541. Tudomány - Egyetem. Vince Kiadó, Budapest.

Tringli, I. (2009). Magyarország története. Mohács felé 1490-1526. Kossuth Kiadó.

Veresegyházi, B. (2002). Történelmi Emlékhelyek A-Z-ig, Saxum Kiadó Bt.

7/1996. (IV.17.) KTM rendelet a Duna-Dráva Nemzeti Park létesítéséről (Magyar Hivatalos Jogszabálytár, 2013/8, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó).

2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről (Magyar Hivatalos Jogszabálytár, 2013/8, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó).

64/2007. (X.18.) KvVm rendelet a Mohácsi történelmi emlékhely természetvédelmi terület védeltségének fenntartásáról (Magyar Hivatalos Jogszabálytár, 2013/8, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó).

2011. évi CXLIX. törvény a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény módosításáról (Magyar Hivatalos Jogszabálytár, 2013/8, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó).

Folyóiratok, napilapok:

Autó-Motor 1976. október 21.

Búvár: 1976. november 6.

Déli Hírlap, 1976. október 12.

Dunántúli Napló, 1976. április 12.

Dunántúli Napló, 1976. június 12.

Dunántúli Napló, 1976. augusztus 11.

Tóth É. (2014). Vérbetűkkel íratott – 1526. *Topos* 3, 115-158.

Dunántúli Napló, 1976. augusztus 14.
Dunántúli Napló, 1976. augusztus 18.
Dunántúli Napló, 1976. augusztus 27.
Dunántúli Napló, 1976. szeptember 5.
Dunántúli Napló, 1976. október 24.
Élet és Irodalom, 1976. szeptember 4.
Evangélikus Élet, 1976. október 31.
Idegenforgalom, 1976. október 11.
Ifjúsági Magazin, 1976. augusztus
Képes Újság, 1976. augusztus 14.
Kritika, 1976. 12. szám.
Lobogó, 1976. július 8.
Magyar Hírlap, 1976. június 30.
Magyar Hírlap, 1976. augusztus 29.
Magyar Ifjúság, 1976, szeptember 10.
Magyar Képes Újság, 1976. szeptember 1.
Magyar Nemzet, 1976. április 14.
Magyar Nemzet, 1976. április 25.
Magyar Nemzet, 1976. június 27.
Népszabadság, 1976. augusztus 31.
Új Tükör, 1976. május 25.
Új Tükör, 1976. augusztus 17.
Zalai Hírlap, 1976. augusztus 31.

Pannon Egyetem, Veszprém